

**O`ZBEKSTAN RESPUBLIKASI XALIQ
BILIMLENDIRIW WAZIRLIGI**

Ajiniyaz atindag`i No`kis mamleketlik pedagogikaliq
Instituti

Qaraqalpaq tili ha`m adebiyati fakulteti
3-a kurs talabasi Jiemuratova Gulmiranin`
Qaraqalpaq adebiyati tariyxi paninen

KURS JUMISI

Tema: Kamal Mambetovtin` “Posqan el”
romanindag`i peyzaj

No`kis 2013

Kamal Mambetovtin` “Posqan el” romanindag`i peyzaj

Joba:

- I. Kirisiw.
- II. Peyzaj haqqinda tu`sinik.
- III. “Posqan el” romanindag`i peyzaj
- IV. Juwmaq.
- V. Paydalanilg`an adebiyatlar

I. Kirisiw.

Temanin` ahmiyeti:

Insandi onin` ruxiy dunyasini ashup ko`rsetetug`in qudretli qural bar, olda bolsa so`zdin` qudreti, ko`rkem adabiyat bolip tabiladi. Adabiyatti insandi taniwshiliq dep, shayir ham jaziwshilardi bolsa, insan ruwxinin` injenerleri dep tariplewge boladi. Adabiyat ko`rkem so`z o`neri a`zelden xaliq qalbinin` ko`rinisi, haqiqat ham adillik jirshisi bolip kelgen. Sonin` ishinde, g`aresizlik jillarida elimizde manawiyatimizdin` og`ada ahmiyetli ham ajiralmas bo`legi bolgan adabiyatti rawajlandiruw, shayir ham jaziwshilardin` iygilikli miynetin qadirlew ham mu`nasip xoshametlew boyinsha amelge asirip atirgan jumislar o`zinin` natijesini berip atir.

Prezidentimiz I.A.Karimovtin` minaday so`zleri bar! “Eger biz O`zbekistanimizni dunyaga tanitpaqshi, onin` ayyemgi tariyxini ham jarqin keleshegin ulig`law, onlarni yadinda mangilik saqlamaqshi bolsaq, en` daslep ulli jaziwshilardi, ulli shayirlardi, ulli do`retiwshilardi tarbiyalawimiz kerek” Nege degende, ulli jaziwshi Sholpannin` aytqaniday, adabiyat jasasa – millet jasaydi.¹

Hammemiz jaqsi tusinemiz – adabiyatta tariyxii haqiqat tiklew menen birge, xalqimiz jaziwshilarimizdan bu`gingi kunimiz haqqida, zamanimiz qaharmanlari haqqida jan`a-jan`a shig`armalar ku`tip atirg`ani tabiiy. Keyingi jillarda usunday rux penen suwg`arilgan bir qancha poeziyalii shig`armalar payda bolip atrig`anlig`in qanaatlaniwshiliq penen atap o`tiw orinli.

Biz isenemiz, jaziwshi ham dramaturglarimizda bu`gingi awlادلardin` pidakerlik miyeti, do`retiwshilik uqibi, zamanlaslarimizdin` manawii ruxii dunyasi, turmisqa qadam taslap atirgan ham sheshiwshi ku`shke

¹ I.A.Karimov “Joqari manawiyat jeni`lmes ku`sh” Toshkent: “Manawiyat” – 2008 139-140-b

aylanip atirg`an jaslarimizdin` pa`k arziw umtilislari o`zinin` teren` a`debiy ko`rinishin tapqan jan`a shig`armalar menen xalqimizdi quwanishqa bo`leydi.

Keyingi jillarda milliy adabiyatimizdin` en` jaqsi u`lgilerin shet tllerge awdariw ham usi tiykarda xalqimizdin` turmis qalpi ham insaniylik paziyletlerin ken` ko`rsetiw meenende u`lken imkaniyatlar payda bolmaqta.

Temanin` izertleniwi:

Usi temag`a o`z ko`z-qarasin ham pikirlerin bildirgen adabiyatshi alimlar: Allambergenov A.J¹, Esenov J.², G.Bekmuratovalar³ izertlegen.

Jumistin` maqseti ham waziypalari:

Kurs jumisimizdin` maqseti Kamal Mambetovtin` “Posqan el” romaninda peyzajdi jaratiw sheberligi , peyzajdi jaratiwda paydalang`an do`retiwshilik usillari adabiyattaniw ilimi ko`zqarasinan ilimiy tiykarda bayanlawdan ibarat.

Kamal Mambetov – adabiyatshi , alim , jaziwshi. Ol 1940-jili 14-mayda Kegeyli rayoninin` M.Jumanazarov savxozinda tuwilg`an. Ol 1963-jili Tashkent Mamleketlik universitetin pitkerip , bir neshe jil <<Sovet Qaraqalpaqstani>> gazetasinda adabiy xizmetker boladi (1963-1964). Pedagogikaliq institutta oqitiwshiliq etedi (1967-1972) , “O`zbek kino xronika” studiyasinin` qaraqalpaq bo`limin basqaradi (1972-1974) , televidenie ham radio esittiriw komiteti baslig`inin` ornbasari lawaziminda isleydi (1974-1976) .

Kamal Mambetov 1976-1981-jillari universitette qaraqalpaq adabiyati kafedrasinin` baslig`I kafedra dotsenti (1884-1085) , fakultet dekani (1985-1986) , universitet rektori (1986-1988) lawaziminda boladi. 1988-

¹ Tariyxiy romanlarda tariyxiy haqiqatliq ham ko`rkem shinliqtin` sintezi (K. Mambetov tariyxiy do`retpeleri misalijnda) F.I.K ilimiy darejesin aliw ushin using`an dissertatsiya.

²“Turmis shinlig`inan suwg`arilg`an shig`arma” (adabiy sin) “Erkin Qaraqalpaqstan” – 2000 26-oktabr

³ Kamal mambetov “Turkistan” romani ham folklor. “Amudarya” jurnali” – 2010 №6

jildan baslap “Adebiyat teoriyasi ham jurnalistika” kafedrası basqardi. Kamal Mambetov 1965-1968-jillari Tashkenttegi Nizamiy pedagogikaliq institutinin` asperanturasinda oqiydi ham 1969-jili “Qaraqalpaqstan jazba poeziyasinda shig`is klassiklerinin` dastu`ri” degen temada kandidatliq dissertatsiya jaqladi. 1984-jili XIV-XVIII asirdegi qaraqalpaq adebiyatinin` tariyxi boyinsha doktorliq jumisin jaqlap shiqti.

Kamal Mambetov 1975-jlidan kommenistlik partiya ag`zasi , 1982-jili Jaziwshilar Awqaminin` ag`zalig`ina qabil etildi. Onin` adebiy ko`rkem shig`armalari 60-jillardin` baslarinda jariq ko`rdi. Onin` “Go`jek” (1965) , “Tirnalar” (1975) , “Baxtin` bolsin Ariwxan” (1976) , “Shaqasinda emes tamirinda” (1976) , “Imtixan” (1978) , “Moskvadan kelgen qiz” siyaqli povestleri jariyalang`a. Son`g`i jillari ol prozanin` ko`lemli salasinda “Bozataw” , “Posqan el” romanin jazadi.

Kamal Mambetov ko`rkem adebiyatqa 60-jillardin` ortalarinda balalar jaziwshisi sipatinda kirip keldi , onin` 1965-jili jariq ko`rgen “Go`jek” atli tung`ish toplami , mine usi balarg`a bag`ishlang`an ko`rkem dinya boldi. Kamal Mambetovtin` “Gojek”ten baslang`an qademi 70-jillardin` ortalarina deyin prozanin` kishi janrinda tinimsiz o`z soqqag`in izlewge iytermeleydi. Haqiqatinda da , Kamal Mambetov bul jillari gu`rrin` janrinin` sirin teren` men`gerip te edi. Bunin` ayqin misali sipatinda onin` 1974-jili “Qaraqalpaqstan” baspasinan basilip shiqqan “Tirnalar” gu`rrin`ler toplamin aytip ketiwimiz mumkin. Bul toplamg`a engizilgen gurrin`lerde jazieshi tiykarinan romantikag`a toil armanshil jasliqtag`i qiziqli demlerin sheber su`wretlep bere bildi.

Kishi janrdag`i jaziwshinin` bul sheberligi onin` son`g`i jillari jazilg`an , “Sadep” atli gurrin`inde de ayqin seziledi. Bul gurrin`inde Kamal Mambetov Shexov stiline ta`n ulken sotsiyalliq mashqalani ortag`a qoyop , basliqlarinin` tapsirmasi menen biri klubnika biri sadep izlep kelip , Tashkent bazarinda uashrasqan eki shafyordin` diyalogi

arqali tubalawshiliq dawirindegi byurokrat basshildin` kelbetin isenimli turmis boyawlari menen gewdelep bere alg`an. Onin` kishi prozasinda ortag`a qoyilg`an usinday iri sotsiyalliq mashqalalar 70-jillardin` oratarinan baslap jariq ko`re baslag`an , 1928-jili bolsa “Qaraqalpaqstan” baspasinan o`z aldina kitap bolip basilip shiqqan. “Merwert monshaqlar” , “Baxtin` bolsin” , “Imtixan” , “Shaqasinda emes tamirinda” , “Men oni su`yetug`in edim” povestlerinde anag`urlim ken`irek hamma teren`irek sawleleniw tapti. Asirese “Merwert monshaqlar” menen “Imtixan” povesti dawirge hazir juwaplilig`i menen , yag`niy o`z dawiri tubalawshiliq jillarindag`i sawda ham joqari bilim orinlarindag`i tubalaw ko`rinislerin isenimli su`wretlep beriwi menen xarakterli. Jaziwshinin` 1989-jili “Amiwdarya” jurnalinda jariyalang`an “Hujdan” romani bolsa bul temani a`dewir teren`letken ham tubalaw dawiri illetlerine qalis tallaw jasag`an roman boldi. A`lbette roman formalıq jaqtan bir Qatar jaziwshildin` shig`armalari menen u`nles kelsede , materiyalinin` o`zinsheligi boyinsha , ortag`a qoyg`an maselesi boyinsha hesh kimdi takirarlamaydi , avtor hazirgi turmis materiyali menen tariyxti Qatar su`wretley otirip ilimpaz jaziwshi Qasimnin` obrazi misalinda hujdan tazalig`i ushin gures ideyasi alg`a suredi.

Kamal Mambetov 80-jillardin` yarimidan tariyxiy romanlardin` sheberi sipatında da tanila basladi. Onin` tariyxiy temadag`i “Bozataw” , “Posqan el” romanlari xaliqtin` su`yip oqiytug`in kitaplarina aylandi.

“Bozataw” romani qaraqalpaq xalqinin` tariyxindag`i men` bir xarakterli dawir bog`an 1858-1859-jillardagi Qon`irat ko`terilisi ham bul joda xaliq baxti ushin ayanbay gu`resken A`jiniyaz shayirdin` obrazin ashıp beriwge arnalg`an.

II . Peyzaj haqqında tu`sinik.

Tabiyat bul jazıwshı ushin janlı poeziya. Shayır o`zinen buring`i dastu`rdı dawalawı da mu`mkin , birden jan`a oylardı beriwio de mu`mkin. Ol shayırdın` talantına baylanisli.

Peyzaj – (fransuz tilinde pysage – mamleket , makan , el manisinde). Ko`rkem shig`armalarda tabiyat ko`rinislerinin` sawleleniwi. Adebıyattın` qalegen janrındag`ı ko`rkem shig`armalarda qaharmanlar hareket etip turg`an sharayatta har tarepleme su`wretlew ushin da olardıń ishki ruxiy dunyasın teren`nen ashıp beriw maqsetinde de tabiyat ko`rinislerin beriw ulken ahmiyetke iye. Sonın` menen birge tek g`ana tabiyat ko`rinislerine arnalg`an poeziyalıq qosıq tu`rındegı shig`armalarda jıyı ushrasadı ham olardı adabiyat liminde “peyzaj lirikası” dept e ataydı. Misalı ushin Abaydın` “Qis” , “Jaz” , “Gu`z” shig`armaları , Abbazdın` “Bahar” , “Jaz mawsımı” qosıqları peyzajlıq lirikanın` u`lgileri. Bularda harqiyli jıl mawsimlerin suwretlewıdın` `zine ta`n o`zgeshelikleri bolsada , al tiykarinan tabiyat kartınası oqıwshılarda go`zzallıqqa qushtarlıqtı tarbiyalaydı, estetikalıq zawiqlanıw payda etedi.

Peyzajdı su`wretlew prozalıq shig`armalarda eki maqsette: sharayattı har tarepleme obiektivlestiriw ushin ham qaharmanlardın` ishki dunyasın teren`irek ashıp beriw usılı retinde de alınadı. Misalı Sh.Seytovtın` “Ig`bal soqpaqları” romanında biz peyzajlıq suwretlewlerdın` en` jaqsı ulgisin ko`riwimizge boladı , ham ol haqqında qaharmanlar tuwılıp o`skın “Dawitko`l” atırpınan ana tabiyatı alıstan munarlang`an toran`g`ilday , pishiq murnı batpastay nuw tog`aylıq , ko`p-ko`mbek pishenzarlıq beti tip-tiniq mo`ldiregen aq shabaqlar sekirip oynag`an ko`l kelbeti ko`z aldimizdan ketpeydi. Qaran`ız “Bir jag`imiz taw , bir jag`imiz jaylaw , bir jag`imiz telekey ten`iz bolmag`an menen sonı ermeklep atırg`an. Ko`l qadimgi ko`l.

O`zim mushtayimnan ashiiq bolip o`skan “gu`mis ko`l” bul hazir tal tu`stegi timiqta shaypalmastan misli bir tu`ske toyip-toyip oynap tinish jatirg`an moi`min qoziday montiyip tinish jatir , terbelmey jatir. Anaw ashiiq ayding`a shekem sig`isqan jap-jasil pishenliktin` astida ko`ldin` jayilimi degenge zarre gumanlanip ta qalg`in` keledi. Lekin ku`nde ko`rip ju`rgenlikten shig`ar , biz gu`manlanbaymiz. Qamisliqtin` arasinda adasqan aliptay anda-sanda zorriyip shiqqan toran`g`illar tawsiladi da , arjag`inan aydin jiltirayd, aydin tep-tegis aydinlar Quday degen bar bolip usi atiraplardan bir uship o`tkan bolsa , tap usi jerge kelgende qudaydin` aynasi tu`sip qaldi ma ekan deusen`. Aydin keteberedi , kete beredi barip-barip ko`z taslimnan jen`il buwaldirg`a aylanadida , o`zine ren`les aspan menen qosilip ketedi. Endi sol ko`ldin` arg`I etegi qayrilip kelip , aspang`a aylanip , basin`di bu`rkep turg`anday sezesen`”¹

Solay etip peyzaj qalegen shig`armanin` qurilisinda da ahmiyetke iye.

Jer ha`m ana tabiyat taza bolsa , adamlarg`a ruwxiiy jaqtan zawiiq bag`ishlaydi. Uzaqtan buldirap ko`ringen jasil terekler , qarag`anda ko`zdin` otin alatug`in bag`lar , alis-alislardan sag`im-sag`im bolip ko`rinetug`in sari qumlar , qarag`anda ko`zdi qamastiratug`in tawlar , o`rkesh-o`rkesh bolip ko`rinetug`in ko`k ten`izdegii tolqinlar , tolqinlar arasinan ko`ringen jelqomlar , sarqirap aqqan suwlar kimlerdin` diqqatin awdarmag`an , kimlerdi o`zinin` jag`asina alip kelmegen , kimler usinday tabiyattin` lazzetine mehri qanbag`an!...

Tuwilip o`skan jerdin` tabiyati qanday boliwina qaramastan adamg`a isiiq ko`rinedi. Tabiyat adamlarg`a hamme narseni inam etedi, biraq qaysisin qalay etip paydalaniw har bir adamnin` o`zine baylanisli.

¹ S.Axmetov , Esenov J. , Jarimbetov Q. “Adebiyattaniw atamalarinin` russha-qqsha tu`sindirme so`zligii” Nokis:”Bilim” – 1994

Qaraqalpaq xalqi tabiyattin` ko`rinislerine , olardi adamdi o`zine tartiw ku`shine baylanisli ko`p zamanlardan beri ko`rkem shig`armalar do`retip kelgen. M “Qarshig`a ushpas qolin`nan” awiz adebiyatinda da klassikaliq poeziyada da ju`da ko`p qollanilg`an qatarlardin` biri. Sebebi qalin` ag`ashlardin` arasinda qarshig`a jasamaydi , al ushiwg`a qayim bog`an siyrek ag`ashlardin` arasinda jasaydi. Soday-aq Jien , Berdaq , Ku`nxoja , Ajiniyaz , O`tesh , Omar shayirlardin` shig`armalarinda o`zinin` dawirindegi hadiyselerge , klassliq ten`sizliklerge “ku`n ju`zin qaplag`an qara bult” “duman bastiaspan jerdi” siyaqli so`z birikpeleri arqali sol dawirdin` sotsiyal mazmunin ashiwg`a

erisken. Tabiyat ko`rinislerine usinday sotsiyal mazmun ju`klep, oni janlandirip su`wretleytug`in shayirlar sanawli. Misali

J.Aymurzaevtin` “Qizketken” , N.Japaqovtin` “Qara ten`iz” siyaqli shig`armalari edi. Eger qaraqalpaq poeziyasinda tabiyat lirikalarin usinday shig`armalardan esaplasan` , onda sanawli g`ana “Jaz keler me?” , “Qamis” , “Qizketken” , “Qara ten`iz” siyaqli u`sh-to`rt shig`Armani atap ko`rsetiw mu`mkin. Sonliqtan eliwinshi jillarda adebiyatimizdag`i tabiyat lirikasin rawajalandiriwg`a T.Jumamuratov o`zinin` u`lken u`lesin qosti.

Tabiyatti su`wretlew adebiyattaniw iliminde peyzaj dep ataladi. Peyzaj fransuz so`zi bolip , bizin`she “belgili makan” degen manige tuwri keledi. Peyzajlardi su`wretlew ko`rkem adebiyatta og`ada ko`p qollaniladi. Misali: erteklerde , da`stanlarda , xaliq qosiqclarinda da peyzajlardi su`wretlewge u`lken ahmiyet Bergen. A`yyemgi grek adebiyati , sonday-aq “Igar polki haqqin Peyzajlardi su`wretlew ko`rkem adebiyatta og`ada ko`p qollaniladi. Misali: erteklerde , da`stanlarda , xaliq qosiqclarinda da da jir” shig`armasindada peyzajdan paydalang`an. XVII-XIX asirge kelip peyzajdi su`wretlewge

psixologiyaliq keshirmelerdi beriwge ayriqsha qiziqqan. A.S.Pushkinin` “Qisqi kesh” , “”Gu`l” hsig`armalari M.Gorkiydin` “Makar Shudra” , “Izelgir kempir” “Sun`qar haqqinda jir” shig`armalari mine usunday tabiyat ko`rinislerin su`wretlewge psixologiyaliq keshirmelerdi ju`klew arqali payda bolg`an. Al egerde E.Xemingweydin` “G`arri ha`m ten`iz” povestindegi Santiyagonin` ten`iz ishindegi bir haptelik o`miri koloniyaliq zulimliqtan qutila almay atirg`an bir eldin` o`miri menen birdey dese boladi. Sebebi “adamdi jenship taslaw mu`mkin , biraq xaliqti joq etiw mu`mkin emes” degen sheeshimde u`lken filosofiyaliq mazmun bar. Al M.Sholxovtin` “Tiniq Don” romanindag`i Don daryasinin` ag`isi jamiyetlik turmistin` tariyxiy rawajalaniw joli menen salistiriladi. Don daryasinin` ag`isin toqtatiw mu`mkin bolmasa , adamlardin` turmisin biykarlaw mu`mkin emes. Mine usunday jamiyetlik turmistin` rawajlaniw bag`darlarin tu`sindiriw peyzajdin` jardemi menen de amelge asiriladi. A`lbette qaraqalpaq poeziyasinda ken` peyzaj jerimizdin` kelbeti , onin` geografiyasi , jaylawlari , egislik jerleri , daryalarinin` ag`islari , ko`lleri , quslari , ten`izi ha`m onin` aqbas tolqinlari negiz etip alinadi. T.Jumamuratovtin` shig`armalarinda adamlardin` qaharmanliq gu`resi usi tabiyat ko`rinislerin , peyzajda su`wretlew arqali beriledi. Misali , eliwinshi jillarda do`retilgen “Ten`iz jag`asinda” qosig`inda:

Nazer salsdam Aral ten`iz jag`ina
Jarday tolqin tartip urar jag`asinda,
Boyin jiynap gu`rs etedi tag`I da,
Tek sirnayi izildatti namasin
Qalaq oynap qirdan suwg`a sekirip
Balalar ju`r qiziqqannan jaliqpay,
Asaw tolqin julqinsada ko`pirip,

Bular oni mu`se tu`spes baliqtay,
Ko`lde ju`rgen acquwlarday sizilip,
Buldiraydi baliqshinin` jelqomi,
Iqlas penen qarap tursan` qizig`ip,
Hazilkeshtey suw shashadi tolqini.

Buni u`lken bir eldin` mu`yeshinde qaharmanliq penen islenip atirg`an erkin miynettin` sawlesi , kartinasi dese boladi. Ko`rkemliktin` kartinalari haqqinda V.G.Belinskiy tarepinen aytilg`an pikirlerdi G.Plexanov onin` “estetikaliq kodeksi” dep m atag`an edi. Ol bilay dep jazdi: “Bul kodekstin` birinshi zan`i sonnan ibarat , shayir sipatlaw ushin emes , al ko`rsetiwi lazim , sillogizmler menen emes obrazlar menen pikirlew kazim. Bul zan` poeziya haqiyqatti dal aytip beriw yaki obrazli ashiliw boladi”*

K.Mambetovtin` “Posqan el” romani ko`pshilik kitap oqiwshilari ushin ele belgisiz dawir bolg`an XIV-XVI asirdin` tariyxiy qaharmanlari babalarimiz Ismail , Tinaxmet ham Orambet tragediyasi arqali sol dawirdegi xaliq massasinin` dramatizzimge toli tragik o`mirin su`wretlewge bag`ishlang`an. Avtor bul shig`armasinda o`zi su`wretlep otirg`an tariyxiy materiyaldi teren` o`zlestirgeni menen ko`zge taslanadi. Jaziwshinin` romaninda qaharmanlar xarakterin jaratiw maselesinde de buring`i shig`armalarina qarag`anda adewir o`siwshilik seziledi. Asirese ag`ayinli eki sultan Yusup penen Ismayildin` obrazlari adamnin` yadinda qalarliqtay darejede har tareplem toliq suwretleniwin tapqan. Avtordin` jane bir jetiskenligi shig`armada tariyxiy waqiyalardi su`wretlew ushin ilayiqli formada taba bilgen. Duris sirttan qarag`anda “Sarayiqshiq sapari” , “Arazlasqan ag`ayin” , “Nog`ayli eli” degenge usag`an kishi-kishi temalarg`a bo`lip roman jaziw 50-jillardag`i J.Aymurzaevtin`

“Amiwdarya boyinda” romaninan baslap dawm etip kiyatirg`an en` eski forma. Avtor usi shig`armada bul dasturdi formani tan`lap alg`an. Sebebi “Nog`ayli eli” , “Ivan Grozniydin` jarlig`i” , “Xaliq qozg`alani” ,

“Qazan ot ishinde” degen baplardag`i rus , bashqurt , tatar , kavkaz xaliqlarinin` tariyxina baylanisli harqaysisi bir roman bolarliq faktlerdi iqsham etip nog`ayli elinin` tariyxi menen tig`iz baylanista beriwidin` en` utimli formasi , usi forma.

Romannin` ekinshi kitabi “Topalan”da bolsa birinshi kitaptagi` negizgi masele buring`idan da beter iqshamliraq aship berilgen.

Bunda da sol birinshi kitaptag`i forma , sol birinshi kitaptag`i irg`aq , temp toliq saqlang`an. Avtordin` aytajaq bolg`an oyi , ideyasi aniq , yag`niy romanda jaziwshini` avtorliq pozitsiyasi ayqin. Negizgi maselede tiykarg`i bag`ittan shetlewshilik derlik sezilmeydi , romannin` barliq baplari kompozitsiyaliq jaqtan mazmun ham formanin` birligine bekkem baylanistirilg`an. Avtor kitaptan kitapqa ashilisip kiyatirg`anday.....

Ekinshi kitaptag`i usinday xarakterli momentlerdin` biri – sawash kartinalarinin` su`wretleniwi. Romanda sawash kartinalarinin` sonshaam ko`p orin beriledi. Bil bir jag`inan tariyxiy shinliq , oni biykarlay almayсан`. Sol siyaqli avtordin` bul sawashlardi ko`rkem shinliqqa aylandiriwinda biykarlap bolmaydi. Har bir sawash o`z o`zgesheligi menen real sawleleniwin tapqani sonshellı sol sawashlarg`a o`zin` qatnasqanday pu`tkil qanli maydan ko`z aldin`da janlanip turadi.

Romanda ayiriqsha atap o`tetug`in momentlerdin` ja`ne biri , birinshi kitaptagi` ag`ayin-qarindas adamlardin` arasindag`i daw-janjellerdin` bul kitapta o`tkir sotsiyallıq konfliktke ruwlar arasinda`gi

tartisqa o`sip o`tiwi. Bul albette feodalliq jamiyettin` en` awir keselligi ham birden-bir kemshiligi.

Avtor mine usi maselege xaliqliq pozitsiyadan , jamiyettin` rawajlaniw zan`lig`inan keilp shig`a otirip real qatnas jasay bilgen. Sonliqtan roman negizin qurag`an konflikt ag`a-inili sultanlar Tinaxmet , Orisbek , Ormambet arasindagi` janjeller , sonday-aq ruwliq jikleniwshilikler sol dawir haqiyqatlig`ina say keltug`in omirshen` konfliktler. Birinshi kitaptag`i Ismayil alip barg`an islerdi ekinshi kitapta onin` ekinshi balasi Tinaxmet penen Ormambet dawam ettiredi. Tinaxmettin` qazaq xani xaqnazar menen diplomatiyalik qatnasinanda qaraqalpaqlardin` dosliqqa bolg`an ju`rek du`rsilin ko`riwge boladi. Usinday dosliq sezimleri o`z gezeginde basqa xaliqlardin` boyina da tan qasiyet ekenligin avtor romanda real sawlelendirgen. Misali Jem boyindag`i qirg`innan keyin qazaq biyinin` qaraqalpaqlarg`a bolg`an qawenderligi usinin` bir daliyli. Avtor romanda usi osliq qarim-qatnaslardi basqinshiliq urislarg`a qarsi qoyip su`wretlegen.

Solay etip, dosliqtin` tamirlarin , onin` mangilik ulli sezim ekenligin ko`rsetken. Bul dawir haqqinda adebiy jazba derekler toliq saqlanip qalmag`ani menen sol dawirge tiyisli bolg`an tariyxiy qosiqlar og`ada ko`p. Edil ham Jayiq haqqindag`i qosiqlarda xaliqtin` o`miri , jasaw sharayati , basqa eller menen qarim qatnaslari aktiv sawlelengen. Bil haqqinda jazilg`an “Qaraqalpaq” – dep atalg`an ko`p kolesimli tariyxiy qosiqta bar. Qosiqtin` avtori belgisiz bolip , ol professor Qabil Maqsetov tarepinen xaliq awzinan jazip aling`an. Qosiq tariyxtan xabardar adamlar tarepinen keyingi dwirde jazilg`an boliwida itimal. Ol qosiqtin` bir neshe variantlari folkloristler tarepinen tloiqtirilg`an. Adilbay Qojiqbaev , Isaq Nag`metullaev qosqan variantlarida bar. Bul variyanlarda Edil , Jayiq , Tu`rkistan ham

Sig`naqqa baylanisli tariyxiy haqiqatliqqa og`ada saykes keletug`in faktler bar. Maselen Qaraqalpaqlardin` Edil Jayiqti makan etkeni haqqinda:

Ashtarxang`a salip ushan qayiqti,
Sen jayladin` Edil ham Jayiqti ,
Bunda sag`an makan bolmay qalipti ,
Xorezmge ko`sher boldin` qaraqalpaq.

Yaki Muwsanin` aqlig`i su`yinbikenin` Qazan taxtina otirg`ani ham son`inda o`limge griptar bog`anlig`i haqqindag`i tutas tariyxiy mag`lumatlardida beredi.

Misali:

Taslap ketip xorezmdey makandi
Jayiqta babamiz Nog`ay atandin`
Taxt o`ltirdi Su`yinbiyke apan`di
Dawrannin` bari arman qaraqalpaq.

Demek bul faktlerdin` hammeside sol waqitlari qarqalpaqlardin` Edil ham Jayiq arasın makan etkenligin biykarlamaydi. Bul haqqında belgili kritik Belinskiy : “Poeziya tariyxqa og`ada sadıq. Hatte tariyxtin` o`zi qaldıra almag`an faktlerdin` o`zinde poeziya qaldıra aladı”¹ – dep jazg`an edi.

Qullasi roman og`ada ko`p mashqalalı , ken` jobalı. Bunda avtor xalıqlıq prosesti keltirip shig`arg`an sotsiyal ekonomikalıq turmisti , jamiyetlik siyasiy du`zimdi , ruw qawimler birliginde hesh nazerden tis qaldırmag`an. Bunin` ayqın misali sipatındag`i romandag`i xalıq degen tu`sinikti keltirip shig`aratuggin negizgi yadro qaraqalpaq etnik toparlarinin` turmis tirishiligi u`rip adetleri o`ner bilimi adebiyati , madeniyati su`wretlengen orinlardi aytıp ketiwge boladı.

¹ K.Mambetov “Erte dawırdegi qaraqalpaq adebiyati” Nokis:”Bilim” – 1992

Romanda bul mashqalalardin` bari tiykarg`i qaharmanlar Tinaxmet , Orisbek , Ormambet , Tag`aymurat obrazlarinin` atirapinda tig`iz jamlesken. Bul u`sh obraz romanbdag`i tipiklik darejesine deyin barip jetken obrazlar. Bunnan tisqari romanda Orisbektin` , Qudaynazardin` , Elmurat sheshennin` obrazlarida isenimli jasalg`an. Bularayqin sharayatlarg`a say do`retilgen aniq obrazlar. Bul romanda xaliqti su`yiw , patriotizm en` basli oring`a ko`terilgen. Xaliq tragediyasi og`ada ayanishli suwretlenedi.

II. “Posqan el” romanındag`i peyzaj

Ismayildin` su`mbilege qary jol ju`riwi sol barating`an jerdin` tabiyatin sheberlik penen su`wretleydi.

Edil daryasi adewir enli bolg`ani ushin basqa daryalarg`a usap tolqinlanip eserlenip ag`ip jatpaydi. Kenari hadde ziyat ken` bolg`ani ushin da tinip jayilip ag`adi. Daryanin` sag`asinda tawdan qulag`an gu`mis sarqiramalar bar. Olarda beriregirek kelgennen keyin abden jayilip ketedi. Taw qisnaqlarındag`I patli ag`islardi esapqa almag`anda uliwma tinish darya. Aqbas tolqinlari sin`-sin`q etip ku`lip keledi de qazannan o`tkennen keyin-aq tap ko`l suwlarına usaydi. Biraq tu`si aq. Al ayirim aylanbalar payda bolgf`an jerler daryadan ko`re ko`lge ko`bireek usaydi. Geypara daryalar siyaqli suwi qara ko`kshil ilay emes. Tip-tiniq. Samal bolmag`aqn ku`nleri tolqindi da sezbeysen`.¹

Su`mbilenin` su`wretleniwi:

Negizinen su`mbile Edige kelip quyatug`in bir o`zek. Atirapinin` bari boz jer. Arqasındag`I pishiq murni batpaytug`in tog`aylardi esapqa almaganda ko`silip jatirg`a dalan`liq. Taqir jerde tarbayip o`skен ag`ashqa tarmasip o`skен tu`yesin`ir tirban`lap jortqan tasbaqa , oqtay bolip zuwlag`an o`r qoyan , shan`qildag`an shag`al qirdi basina ko`tergen qasqir , tu`lki menen porsiq bul jerdin` u`yrenisken haywanat dunyasi edi. Sol ushin bolsa kerek bul jerde an`shiliq adewir en jayg`an. Al egin egiw bolsa ele bul eldin` tu`sine enip ko`rmegen narse edi.²

Su`mbilenin` egin egetug`in jerin sheberlik penen suwretleydi Sumbile jeri saz topiraqli eken egerde suwi bolsa eginі kese belden

¹ K.Mambetov “Posqan el” romani No`kis – 1998 22-b

² K.Mambetov “Posqan el” romani No`kis – 1998 24-b

turip qalatug`un tu`ri bar. Jol ju`rip kiyatirg`an Sultannin` an`lag`ani sol. Suwi bolsa sulini bawlap ala beresen`.¹

U`bek qalasinin` su`wretleniwi.

Aqtubanin` batisinan burqasinlap ag`ip o`tken Edildin` arg`i jag`indag`i g`irra ernagine U`bek degen qala saling`an. O`z dawirinde u`lken qala bolg`ani menen hazir kishigirim g`ana qorg`ansha. Altin Orda waqtinda u`lken sha`ha`r atansada , diywallari qulap gu`l opat bolip qalg`an. Jeri qiyirshiq tas arala, sari. U`bek qaptalidan munarlanip u`lken taw ko`rinip turadi. Buni Nog`aylilar Sari taw dep atasa , orislar Soratov deydi. Usen biydin` awilida sol jerde. Gilkiy Qon`iratlılar bolip Sari tawdi jag`alap otiradi. U`sen o`z dawirinin` belgili biyi de , batiri da , so`zge dilwar shesheni de edi.²

Esik tas Edil daryasinin` ortasinda qalip ketken , qarami jigirma arshinna asip ketpeytug`in bir ataw edi. Burinraqta bul jerde bir taw bolg`anba? Yaki bir shawketli patshalrdin` biri daryani baylamaqshi boldima? Aytewir daryanin da`l ortasinda qarami esiktey-esiktey keletug`in u`lken taslar zin`ireyip ko`rinip turadi. Eski rawayatlarga qarag`anda Shin`g`is�an Qazanda suwg`a aldirmaqshi bolip , daryani usi jerde bo`gep taslag`an degen so`zler bar. Biraq darya son`in ala eki jaqqa asirilib ag`ip , tas bo`get ortada u`lken ataw bolip qalipti. Bunnan tisqari atawda qarag`ay , shirsha ag`ashlari o`sip , uzaqtan buldirap ko`rinedi de turadi. Son`g`i waqitta payda bolg`an qalin` tog`ay jaslardi da basip ketti. Atawg`a kelgen jerinde darya ekige bo`linip , eki jag`inan asiriip ag`ip barip , adewir jerge barg`annan keyin birge qosilib ketken. Daryanin` eki jag`inanda qurg`aqqat yaki keme menen o`tiw mu`mkinshiligi bar edi.³

¹ K.Mambetov "Posqan el" romani No`kis – 1998 35-b

² K.Mambetov "Posqan el" romani No`kis – 1998 51-b

³ K.Mambetov "Posqan el" romani No`kis – 1998 128-b

Moskva menen Kazan arasi adweir uzaq. Solay bolsada bular patshayi ag`zamnin` jarlg`i menen kiyatirg`anlig`i ushin qiynalg`an joq. Qirawli qis tabiyati adewir go`zzal edi. Jan-jaqtin` bari appaq qar. Qayin` ag`ashlarinin` qabirlari arasinan su`yir bolip pitken sumelekler jiltiraydi. Ko`m-ko`mbek yolkalardin` japiraqlarinin` barine ibir-jibir kesteler oyilg`an. Tumsig`i menen jer tirep juwirg`an tu`lki , qaying`a qaray qashqan qarsaq , qarg`a awnag`an qoyan , baride tabiyattin` tisimli ko`rki siyaqli.¹

Tulpar kisnedi. Tay su`rnigip jig`ildi. Dawil bolip uytqip , dubeley bolip quyilip , Edil betten umbar-jumbar bolip ag`itilip kelgen bir bale Aqtibanin` en`sesine kelip quladi. Alan`-burqan` shan`g`ittin` bas-ayag`i ko`rinbeydi. Batis jaqtin` bari tu`wel qaplap kiyatir. Eldin` etegine birden kelip qalg`ann alasipiran shan`g`it dawima , du`beleyme , askerme bir qudanin` o`zi bileidi. Quyin bolg`anda qum aspang`a ko`terilip barip tarqalar edi. Al mina turisi aspannin` astin qaplap alg`an tas tu`nek bir ba`le. Elge jaqinlag`an sayin pu`tkil dalani qaplap qaraqoqshil tu`ske enip , pu`tkilley qoyiwlaniq baratir. Sharbi bulttay shan` geyde taralin`qirap ketkendey naw qarag`ay bolip ketken nayzalar shoshan` etip ketkendey boladi da altin jaltilg`an duwlig`a ku`nge shag`ilisip , birden jarq etip ko`zden g`ayip boladi. Demek bul – jaw.²

Ku`n bultli edi. Arqadan samal esti de bult ga` qoyiwlasiq , ga` tarqalip turdi da selpilep jamg`ir jawip ketti. Tirseginen ilay keship awirlasiq qalg`an atlar awir jatarda U`bekke kelip jetkende ele Kolupaevtin` polkinan derek joq edi. Ismayil shattirlarin tigip tan` atqansha ku`tti.³

Donnin` dalasi jaziq. Bul jerlerde jarqabaqqa asilip o`sken jabayi o`simliklerden basqa hash narse joq. Jeyrandi quwg`anda da

¹ K.Mambetov "Posqan el" romani No`kis – 1998 143-b

² K.Mambetov "Posqan el" romani No`kis – 1998 151-b

³ K.Mambetov "Posqan el" romani No`kis – 1998 159-b

jetkizbeytug`in bir jaziq dala. Ushan ten`iz bolip tolqip atirg`an , jer ushi-qayiri ko`rinbey din`ken`di qurita beredi. Tag`ali atlardin` tuyaqlari tarbiyip ko`rinip , taqir jerdi tirmalag`anday ayqish-uyqish iz qalipti.

Men`irew dala tu`lki menen qarsaqqqa tolip ketipti. Seken`lep qashqan qirdin` qoyannin` har biri qoziday keledi. An` awlap ermek etiwge waqit joq. Hamme jaqtin` barin juwsan iyisi alip ketken. Dalanin` da o`z tabiyati bar eken. Ko`zin` tiyatug`in emes. Ko`k-ko`mbek dalani qara qotir etip jaralg`an ko`shtin` izi ele jetkizbey kiyatir.¹

Eldin` quti qashipti. Jasil dalanin` ko`rki jesir bolg`n kelinshektin` betindey ayqish-uyqish. Burinlari bul jerlerdin` qir boyinda qislawi , jaz boyinda jazlawi bolip pada-pada mal , u`yir-u`yir jilqilar kisnesip ju`retug`in edi.²

Ku`n suwıq bolg`anlig`I ushin jol ju`riw adewir awir boldi. Asirese qalin` qar u`stinen aydalip kiyatirg`an malg`a sho`p tawip beriwdin` o`zi qiyin. Ayag`i azzilep qalg`an mal ko`k tayg`aq muzdin` u`stinde , adim jerde su`rnige beredi. Edil boyinin` jelemik samali , arqanin` ayazi aldında halwa eken. Aydarhaday qardi bu`rkep , ku`n boyi izg`iradi da turadi. Mal o`z aldına bara bersında , adamalrdin` o`zide qalshildap ton`ip , qiliahin su`yregen qisqa to`tepki bere almay kiyatir. Qalamatli ko`mir bar. Ot o`shirer o`tten bar.³

Martbesi biyik moskvanin` maydani adewir ken` bolg`ani menen de ayg`a shapship turg`an alti arg`imaq joldi shidatpadi. Shoqqisina shoqimarday altin qistirilip , aspandi aymalap turg`an , min` qubilg`an gu`mis g`ubballi imaratlar izde qalip , ag`ash ajyli , jan`a Moskvanin` kosheleri baslandi. Qalani seyil etip sharshag`an miymanlar , Mixaildin` u`yinede jaqinlasip qalg`an edi.⁴

¹ K.Mambetov "Posqan el" romani No`kis – 1998 184-b

² K.Mambetov "Posqan el" romani No`kis – 1998 188-b

³ K.Mambetov "Posqan el" romani No`kis – 1998 192-b

⁴ K.Mambetov "Posqan el" romani No`kis – 1998 213-b

Erte bahardegi Edil aqshami payizli boladi. Aspandi aylanip qalqig`an aq bulit geyde asiqtay-asiqtay bolip bo`linip , biyikten qulap tu`sedi de birden birigip ten`izdey tunjirap , aspan alemin qara qoqshil gu`mbez benen qaplaydi. Sen`dey soqlg`isip qatti qaharge minedi. Tum-tistin` barin tamshi qaplap aspannan adaq arba qaplap o`tken nayzag`a birden zerben`di ushirip jiberedi de noserlep jawin jawip o`tedi. Ko`silip o`sken ko`k sho`p qaddin tikleydi. Endi ko`z jetpes aspanda , aylana atirap ta birden ko`p-ko`mbek bolip ketedi. Taw etegi shiyirshiq tas. Ko`l etegi ko`ksho`p. Barine birden jan enip ketkendey. Janbawirda jilg`alardan julqinip suw sarqiramalari sildirlap ag`adi. Ko`terem bolip qalg`an mal da bir ko`klep esin jiyadi. Qozilar quyrig`in bilg`an` etip , eshkiler ein erkin otlap , serkeler sekirisip seyis dawrani baslanadi. Qista ton`ip qaqsap qalatug`in el ushinnEdildin` baharinin` o`zi u`lken bayram. Beldewde baylanip , bawir qurttan aman qalg`an mallar ushin ekinshi o`mir. Baharde basi aman qalg`annin` bari birigedi. On`jaqqa otaw tigip , o`riske malin aydaydi. Qis bolsa qon`tarilg`an g`bizday qaqlanip , zirdegi shiqan xaliqqa jaz bolsa jaw ko`p.¹

Negizinen alg`anda egin ko`shpeli elge kelispeydi. Bunin` to`rkini eldin` bydaydi jaman ko`geninde emes. Esap-sani joq mal otlap egindi ko`gertpegen. Elge ette nada kerek. Biraq qalay etkende ekewine iye boladi. Buni tu`sinip jetpegen. Sonin` ushinda Nog`ayli harqanday o`simlikti allatalanin` irisqisi dep esaplag`an. Sho`pti maldin` asi , dep g`ana tu`singenlikten sig`asip turg`an siyirin jaiyp qon`sisinan talay martebe tayaqta jegeni bar.²

Shan`iraqtay shayqatilg`an nardin` eki o`rkeshinin` arasina shandip baylangan , shar to`bege ushatug`in quwday appaq bolip , qulpi do`nip , shig`is karwanlari saltanat du`zip alip kiyaturg`an aq bulittay ag`il-tegil

¹ K.Mambetov "Posqan el" romani No`kis – 1998 230-b

² K.Mambetov "Posqan el" romani No`kis – 1998 254-b

paxta degennin` o`zide jerden o`sip shig`adi – degende jag`asin uslag`an. Yapirmay jay bulttay bolip jayqalip o`setug`in paxtanin` o`zi jerden shig`atug`in bolsa , jerdin` jeti g`aziynenin` biri bolmag`an nesi qaldi? Awqat – jer. Jer – ana, dep sonin` ushinda aytilsa kerek!....

Bir min` bes ju`z eliw jetinshi , jilan jilinin` qisi adewir qatti keldi. Jer beti jelemik bolip turdi da son`inan qalin` qar jawdi. Suwlar sen`sen` bolip siresip su`meleklenip barip qatti. Qabatlang`an qardin` beti suw tiyip siresip qalg`an qanttay. Onin` u`stinen u`rgin u`rdide bir israpil suwiq baslandi. Arqardi jolinar adastirg`an arqanin` awir ayazi etin`e temirdey tiyip isqiradi da turadi. Dawil ku`sheyip aqiri du`beleyge aunaldi. Otawlarinin` da oti o`shti. Qasarisqan qara dawil qastin tigip , qoqirayip tirg`an qara u`ylerdi qan`baqtay don`geletip qara go`rim jerge alip barip tasladi. Bedewlerinen belbew o`tkerip atirapindag`I qatar qaziqlarg`a baylasada shidatpydi. Qoralardin` barin qar ko`mip ketken. Mal mo`n`irep qoy man`irag`ani menen aldina taslag`anday bir qisim sho`p joq. Jeter jerdegi sho`ptin` barin qar ko`mip ketipti.¹

Tun`g`ish balanin` tuwilatug`in ku`nindey ku`ttire berip baharde kelip jetti. Biraq burin`g`iday bolmadi. To`beden tirs etip tamg`an tamshi joq. Aspan ala burqan boip tinjiraydida turadi. Atiraptin` barlig`i tamiziq salinbag`an oshaqtay tu`teydi. O`r betten ot esip hammenin` bereketin qashirip jiberdi. Edildin` eki boyindag`i dalan`liqlarg`a erinip g`ana o`sken sho`p , eshkiler en`kiyemen degenshe eki qulaq boldida birden quwrap qaldi. Demek apatqa ushirap atirg`an alamang`a aspannan alg`is joq edi. Burin baharde sel-sel bolip turatug`in jer biyil jamg`irg`a jalshimay qoydi. Burin jamg`ir suwi menen g`alle egiletug`in edi. Biyil ol joq.²

¹ K.Mambetov "Posqan el" romani No`kis – 1998 259-b

² K.Mambetov "Posqan el" romani No`kis – 1998 260-b

Jilqi jili barinende jaman boldi. Go`kek ayinda jan`a g`ana jerden jilt etip shiqqan ko`k sho`p ko`kten tambay atirg`an jambirdin` sebebinen ko`p ku`nge shekem sarg`ayip ku`nsimer bolip turdi da aqiri qawjirap barip quwrap tu`sti. Iqlim birden o`zgerip issi samal esti de iraqana-jiraqana bolg`an jerdin` bereketin qashirip jiberdi. Qisi boyi at bolip kisnegen dawil , baharge kelip bo`ri bolip uliydi. Yapirmay , biri dag`daris bolsa jaman eken. Xaliq jilqi jili jilan jilina qarag`anda awir dewshi edi.¹

Biyil gu`z de jaqsi keldi. Basinda bas ko`tertpeytug`in jawin bolg`ani menen izi ku`nshuwaq arimaytug`in jazday jer beti jadirap ketti. Hazirgi jerdin` betinin` bari altinday sap-sari. Har bir pasildin` da o`z o`zgesheligi bar. Uzaq-uzaqlarg`a sozilg`an dalalar sari shapan kiyip alg`anday. Atiz ishindegı azannan keshke shekem jug`irlasip tinim tappaydi.²

Aspanda patirdey bolip qalqig`an ay , jimin`lag`an sansız juldizlar ko`rinedi. Korimsız g`ana qaqiranin` ishinde jigit-qizlardin` hawazi jan`lap esitiledi. Bul hawazlar tu`n perdesin qaq bo`lip uzaq-uzaqlarg`a tarqalmaqta. Eki jigit eshki menen tiresip adewir sharshadi ma , yaki balent lapizli qiz qosiq aytip atirg`anda birden kirip barip biyadeplik etkisi kelmedi me , aytewir esik aldında adewir eglenip qaldi.³

An` ushin arnawli jerler bar bolg`an siyaqli sayat ushin da qolayli saylar ko`p. Biraq ol jerler ele alis. O`risi ken` araldin` basinan bu`rkit uship o`te almaytug`in Biyalay tawlari bawirin-bergi atasi jaqında g`ana nog`aylıdan ayrilg`an bashqurtlar jaylaydi. Naw qarag`ay ko`llerinde sin`sig`an aqquw menen almabas u`yrek , sanali g`azlari sansız. Sadaqtay atilg`an aq bo`kerler awil erneginen qashadi. Serkedey semiz arqarlar shekshekter shertilip shin`lardan-shin`larg`a sekiredi. Qaptalında tiniq

¹ K.Mambetov "Posqan el" romani No`kis – 1998 266-b

² K.Mambetov "Posqan el" romani No`kis – 1998 297-b

³ K.Mambetov "Posqan el" romani No`kis – 1998 303-b

taw bulaqlari bar. Ku`ni menen kerilip shawip ju`rip , bulaqqa awzin`di basip suw ishsen` , sonshama sharhsag`anin` qayjaqqa ketkenin bilmeysen`.¹

Jaziq dala kem-kemnen jayilip , juldirimday jolaqlang`an tawlar jaqinlap qalg`anday jan-jaqtan siyrek esken qarag`aylar ko`rinedi. Shikarshilar omirawin ko`tergen oziq shin`li Oral tawinin` ortasina jaqinlasip kiyatir. Sayattin` daslepki dawiri onshama satli bolg`an joq.²

Hamme jaq tinishliq usag`an. Shar atirapta tek shirilda`gan shigirtkenin` g`ana dawisi bar. Doli dala uyqig`a ketkendey mu`lgip turipti. Siyrek saqal siyaqli sadde-sadde bolip o`sken selew. Taw janbawirinda tunjairap o`sken qarag`ay , samal esse tek japiraqlari g`ana shitirlap ses beredi. Atiraptag`i a`tir iyisi an`qip tur`gan salqin hawani simirip jutqin` keleberedi. Tu`nde tirs etken sestina` o`zi belgili. Biyikke sozilip ketken Biyalaydin` bawirindag`i bulaqlardin` sizatilip aqqan sarqiramalarinin` sesti keledi. Taza hawa. Tunjirag`an tu`n. Tinaxmet bolsa tu`psiz u`n`girge u`n`iliwi menen otir. Bir narsenin` hareketin bayqap turg`anday.³

Endigi bag`dar quwli ko`l. Eki boyinin` bari qamis. Oratsi tip-tiniq mo`ldir suw. Bul jer sayatshilarg`a burinnan tanis. Tawg`a jaqin bolg`ani ushin suwi taza , quwi ko`p boladi. Adamlar sonin` ushinda jerdi ati – joli joq. Quwli ko`l dep atap ketken. Shikarshilar jaqinlag`annan baslap-aq quwlardin` sin`sig`an hawazi esitildi. At tuyaqlarinin` sestinen larzem aldima bari aspang`a ko`terilipti.⁴

Sarayshiqtin` atirapinin` bari sari topiraq aralasqan qumliq. Daqili jelkildep o`sken jaziq dala. Bahari adewir bereketsiz. Sirt betinen samal tursa pu`tkil sahrani ten`seltip paten`ge nkeltiredi. Quyin baslansa

¹ K.Mambetov "Posqan el" romani No`kis – 1998 318-b

² K.Mambetov "Posqan el" romani No`kis – 1998 319-b

³ K.Mambetov "Posqan el" romani No`kis – 1998 322-b

⁴ K.Mambetov "Posqan el" romani No`kis – 1998 324-b

qoydin` qumalag`ina shekem aspang`a ko`terilip , alqimin` buwlig`ip ju`re almayсан`. Ko`gergen ko`k sho`ptin` barine ku`n tik tu`sedі. Tandirdin` hawirindey saratan sho`ptin` barine qastin tigip sap-sari etip jiberedi. Sonin` ushin da daqildi hark u`ni suwg`arip turnasan` ku`nin` joq. Adamlardin` ju`zi de sonday.¹

Nog`aylinin` arqa shegarasi bolg`an Biyalay jerinin` ko`rinisi o`zgeshe. Shikarg`a shiqqan syatshi buni birden-aq an`laydi. Tum-tusin` zin`ireyip turg`an taw. Ortasinda ko`k-ko`mbek ko`lleri bar. Aynalasinin` bari atilip ag`ip tur`gan bulaq. Jemistey jelkildep o`sip turg`an ko`k sho`plik sonin`day go`zzal. Lazzetlenip iyiskegin` keledi. Qaqayip o`sken qayin`lardin` o`zide qalin` japiraqli. Astinan qoyiw saya taslap qon`ir samal esedi. Sarayshiqtag`i tereklerdey irsek-tirsek emes. Japiraqlari jipek jag`imli. Tog`ay dep tog`ay emes , dalan`liq dep dalan`liq emes. Aytewir dem aliw ushin adewir lazzetli.²

Keshke jaqin jamg`ir jawdi. Attin` ayaqlarina jabisqan jelimdey ilaylar bo`kpendey bilshirap , qaran`g`I tu`nde jol ju`rip kiyatirg`an lashkerlerdin` bereketin qashira baslag`an edi. Askerdi toqtatip dem berip aliwg`a pursat joq.³

¹ K.Mambetov "Posqan el" romani No`kis – 1998 326-b

² K.Mambetov "Posqan el" romani No`kis – 1998 326-b

³ K.Mambetov "Posqan el" romani No`kis – 1998 356-b

IV. Juwmaq.

Kamal Mambetov qaraqalpaq adebiyatında ham ilimpaz ham jazıwshı sıpatında tanılǵan tulǵa. Ol adebiyatta “Posqan el” , “Bozataw” , “Turkistan” siyaqlı romanlar menen belgili. Kamal Mambetov bul romanlarında qaraqalpaqlardıń tariyxı , plardıń atababalari , turmis jaǵdayların su`wretleydi. Izertlew oniekti etip alıǵan bul “Psqan el” romanı bul tariyx , bul qaraqalpaqlardıń tariyxı. Uliwma alǵanda bul roman jazıwshınıń en` u`lken prozadag`ı en` daslepki romanlarınıń biri bolıwına qaramastan roman ideyalıq mazmunı ham ko`rkemligi joqarı jazılǵan roman boldı. Romandı kitap oqıwshıları u`lken qizig`iwshiliq penen ku`tip alıp , sol dawirdiń o`zinde-aq adebiyatshı sinshılar tarepinen unamli bahag`a alındı. Bul roman negizinen tariyxıy temada jazılıp , XV-XVI asırdegi Nog`aylı awqamınıń ishki ham sırtqı waqıyalari , o`z aldına xalıq bolıp qalıplesiw ushin guresken qararqalpaq xalqınıń milley azatlıq hareketleri so`z etiledi.

Romannıń birinshi kitabı – “Zobalan`” nog`aylı birlespesiniń ishki siyasati. “Nog`aylinıń alti ulı” nıń tag`diri su`wretlengen bolsa , ekinshi kitabı – “Topalan`” da bolsa eldin` sırtqı siyasati rus eli menen mangilik doslıq olar menen birge jasasiw ushin bolǵan talpiniwlari su`wretlengen.

Romannıń baslı qaharmanlari tariyxta bolǵan adamlar. Bular rus xalqı menen bekkem doslıq naylanislarin du`zgen Ismail , Tinaxmet ham Ormanbet. Olarg`a qarama-qarsi tarepte bolǵan Yusup ham Sultan.

Kamal Mambetov romanlarınıń en` baslı sheberlik sirlari onıń teren` ham ken` mashtabli ilimiy izertlewleri menen xalıq awız-eki do`retiwshiligi folklore ham jzba adebiyattıń baylanislariniń negizin ko`rsetpekshi bolǵan jiraw shayirlar do`retiwshiliginiń sirlari , qaraqalpaqlar tariyxına shejirelerdin` qatnasi , qaraqalpaqlar

etnografiyasi ham tag'i basqalar tuwrali miynetlerine tig'iz baylanisli ko'pshilik ziyalilarimizg'a jaqsi tanis bolsa kerek . Bular haqqinda adebiyatshi sinshilar S.Bahadirova , P.Nurjanov , H.O'temuratova , G.Dawletova ham tag'i basqalar unamli pikirler aytip o'z izertlewlerinde itibarli teoriyalik oylarin bildirgen.

Jaziwshinin "Posqan el", "Tu'rkistan" romanlarinin basli sheberlik o'zgeshelikleri en' aldi menen xaliq tariyxin ken' ko'lemde alip , qospali ham quramali syujet du'ziwlerinde , waqiyalardin' taruyxiy faktlerge baylig'inda ham olardin' ko'rkemlik shinliq penen obrazlar teren'ligine quriliwinda bolip esaplanadi. O'ytkeni bul tariyxioy romanlar tek g'ana qararqalpaqlar tariyxin ken' ham teren' qamtiwinan tisqari Rossiuya , Tataristan , Qirim , Shved , o'zbek , qazaq , bashqurt , nog'ay ham tag'I basqada xaliqlardin' , bir nehse xanliqlardin' uzaq tariyxi , nog'ayli Turkstan dawirleri menen tig'iz bayalnisli ekenligi ayqin ko'zge taslanadi. Usilarg'a qosimsha jaziwshi sheberligindegi bul do'retpelerdegi tag'i bir o'zgeshelik – bizin'she , syujetlik komfliktlik juwmaqlar uliwma su'wretlew barisindag'i tragediyaliq haqiqatliqtin' ju'da orinli saqlaniwi ham onin' basimlig'i talapqa saykes basli motivti qurag'an desek arziydi.

Paydalang`an a`debiyatlar

1. I.A.Karimov “Joqari manwiyat jen`ilmes ku`sh”
Tashkent – 2008
2. “Posqan el” romani K.Mambetov
Nokis – 1988
3. A`.Paxratdinov , K.Allambergenov , M.Bekbergenova
“XX asirdegi qaraqalpaq adebiyat tariyxi”
4. “Erte dawirdegi qaraqalpaq adebiyati” K.Mambetov
Nokis – 1992
5. “Adebiyattaniw atamalarinin` orssha-qaraqalpaqsha tu`sindirme
so`zligi” S.Axmetov , J.Esenov , Q.Jarimbetov
Nokis – 1994
6. “Adabiyotshunoslik atamalarining izohli so`zligi”
F.Salaev , G.Qurbaniyazov Tashkent – 2010
7. “Qaraqalpaqstan Respublikasinin` adebiyatshi – alimlari ham
sinshilari” S.Axmetov Nokis – 1993
8. “Qaraqalpaqstan Respublikasi jaziwshilari”
S.Axmetov , J.Esenov Nokis – 1995
9. “Amiwdarya” jurnali 2010-jili №6
10. K.Mambetov “Dawir lirikasi” Nokis Qaraqalpaqstan – 2007